

Андрій Приступа,
магістр, співробітник
Архітектурно-археологічної експедиції
Інституту археології НАН України

НОВИЙ КОМПЛЕКС РЕЧЕЙ РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ З ВЕРХНЬОГО ПОБУЖЖЯ

У статті розглянуто переданий в ДІКЗ «Межибіж» комплекс речей, який був визначений як належний до раннього залізного віку. Для локалізації місця виявлення комплексу пошуковим загоном Постійно діючої археологічної експедиції «Меджибіж-2000» було проведено обстеження прилеглої території, зафіксовано GPS-координати та дообслідувано грабіжницький шурф.

Ряд ознак, наведених у статті, дозволили висунути автором думку про можливе милоград-підгірцівське походження прикрас, що могли бути отримані з ґрунтового кремаційного поховання. Розглянуто присутність населення лісової зони в Верхньому Побужжі. Метою статті є введення матеріалів в науковий обіг та до фондів ДІКЗ «Межибіж», створення підґрунтя у подальшому вивченні регіону.

Ключові слова: Ранній залізний вік, прикраси, кремаційне поховання, милоградська культура, Південний Буг.

У 2023 році, до історико-краєзнавчого заповідника «Межибіж» було передано комплекс речей, за попередньою оцінкою – раннього залізного віку. Місцезнаходженням скарбу було названо ліс між селами Білецьке та Майдан-Вербецький.

Задля перевірки дійсності розташування комплексу та можливої наявності пограбованого поховання, пошуковим загоном Постійно діючої археологічної експедиції «Меджибіж-2000» на чолі з О. В. Надвірняком було проведено обстеження прилеглої території¹.

Рельєф в даній місцевості відповідає Летичівській рівнині, яка в районі м. Летичева змінює Верхньобузьку височину. Характерна хвиляста рівнина, порізана численними заболоченими ярами й струмками. Переважні висоти 280–300 м, максимальна висота – 326 м. Територія проведення пошукових робіт представляла собою пагорби довкола безіменного струмка в грабоводубовому лісі, який за інформацією отриманою від працівників Летичівського лісового господарства, був штучно насаджений в другій пол. ХХ ст. на місці колишнього колгоспного поля.

Було зафіксовано GPS-координати грабіжницької ями (рис. 1). Візуальний огляд та спроби виявлення навколо нього підйомного матеріалу не дали жодних результатів та ознак наявності в місці проведення пошукових робіт будь-яких археологічних пам'яток.

Враховуючи неординарність даного комплексу і його певну історико-археологічну значущість для регіону верхів'я Південного Бугу, було прийнято рішення про дообстеження грабіжницької ями (рис. 2). Вона розташовувалась на невисокому пагорбі – лівому березі невеликого струмка. На місці грабіжницької ями було закладено шурф² (рис. 3). Єдиним отриманим археологічним матеріалом стали дрібні шматочки від прикраси, знайдені шляхом просіювання ґрунту. Жодних матеріалів, поховальної ями чи інших слідів поховання не виявлено.

Опис знахідок. Практично увесь переданий комплекс речей представлений ювелірними виробами з білого металу (можливо Ag).

1. Низка роздроблених фрагментів діаметром 0,4-0,7 мм (загальна довжина усіх фрагментів – 28 см, вага – 18,9 г) за суміщенням зламів попередньо групуються у три колоподібні форми (рис. 4: 1-3). Ймовірно, дані фрагменти є рештками однієї не орнаментованої спіральної прикраси – браслету з гладким стержнем. Наявність двох краплеподібних завершень на двох різних фрагментованих частинах додає аргументації щодо даного припущення.

¹ Висловлюю вдячність волонтерам: студенту I курсу магістратури кафедри археології історичного факультету Кам'янець-Подільського національного факультету Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка Ю. В. Павлинському та студенту 4 курсу бакалаврату КНУ імені Тараса Шевченка, ОП «Археологія та преесторія» Б. А. Фесенку за допомогу в проведенні дослідження.

² Глибина – 0,6 м, 0-0,2 м дернового шару, 0,2-0,4 – м сіро-коричневого суглинку.

Цьому виробу не знайшлося аналогії серед браслетів скіфського часу (Петренко 1978, с. 126-138, табл. 38-50). Можна припустити подібність цієї знахідки до дротяного браслету виявленого в ґрунтовому похованні підгірцівської групи пам'яток біля с. Рудяки (Петровська 1971, с. 14, рис. 4: 2). Браслети з гладким стержнем також були широко поширені серед пам'яток милоградської культури, однак не були проілюстровані в загальному огляді на подібні вироби (Мельниковская 1967, с. 76).

2. Скручена пластина висотою 1,7 см, діаметром 3 мм, вагою 0,5 г (рис. 4: 5). На поверхні помітні зелені сліди від патини. Квадратна складена пластина, висотою 7 мм, шириною 9 мм, вагою 0,4 г (рис. 4: 6). Орнаментована горизонтальними та вертикальними паралельними лініями. Ці вироби могли бути або елементами не збережених прикрас, або ж елементами костюма. Так само може бути інтерпретована прикраса у вигляді заклепки (рис. 4: 7), вагою 1 г, діаметром голівки 4 мм, хвостової частини – 3 мм. До хвостовика прикріплені дві, сильно патиновані, пластинки.

3. Скляна бусина з пронизью, має діаметр 7 мм, вагу 1,5 грама. Виготовлена з прозорого скла (рис. 4: 8). Можна припустити її імпортне походження з Північного Причорномор'я, враховуючи проходження через Верхнє Побужжя в ранньому залізному віці торгових шляхів (Болтрик, Каряка 2022, с. 206, рис. 1).

4. Глиняне прясло, чорнолощене, висотою 3,4 см, діаметр верхньої частини - 2,4 см, діаметр нижньої – 3 см (рис. 4: 4). Подібна форма прясел не схожа на знайдені під час досліджень Северинівського городища (Болтрик та ін., 2015, с. 184, рис. 11), та пам'яток осілого лісостепового населення скіфського часу на півдні та півночі Середнього Подніпров'я (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989; Максимов, Петровская 2008). Схожа форма прясел спостерігається на милоградських городищах на території Білорусі – Старе Красне та Чорне (Лошенков 2011, с. 259, рис. 79: 11, 12; с. 261, рис. 81: 5, 6).

5-7. *Сережки-завушниці, зі сфероїдними головками* представлені однією майже цілою формою (рис. 5: 1) та чотирма фрагментованими стержнями (рис. 5: 2-3; рис. 6: 1-2) й головками (рис. 6: 3-7). Товщина стержнів 3 мм, діаметр збереженої голівки – 4 см, вага цілої форми 7,4 грам³. Як і у випадку з попередніми знахідками, ці речі не знаходять аналогій серед скіфських старожитностей. Найкращими аналогіями до даних прикрас, є знахідки срібних шпильок, зроблені експедицією Вінницького краєзнавчого музею, на курганному могильнику біля с. Мізяків. Хоча в роботі такі вироби названо шпильками, проте припускаємо, що це також можуть бути сережки-завушниці, тим паче, що в жіночому похованні (курган № 2) вони розташовувалися біля черепа покійниці. В даному комплексі вони присутні разом з прикрасами підгірцівського типу (Лобай 1977, с. 79, рис. 3: 4, 5).

8-10. *Фрагменти перепалених кальцинованих кісток*, вкриті подекуди обпеченою глиною (рис. 6: 8-9). В одному випадку в шматку запеченої глини знаходиться фрагмент залізної криці (рис. 6: 10). Наявність в комплексі перепалених кісток та сліди від високих температур на речах дають підстави говорити про кремаційне поховання.

Культурна атрибуція. На території Східноподільської локальної групи скіфського часу нам не відомо подібних кремаційних ґрунтових поховань. В розгляді ґрунтових могильників ранньоскіфського та скіфського часів, в Правобережному Лісостепу згадується лише два таких поховання, розташованих на Київщині – поховання № 89 на пам'ятці Велика Бугаївка та поховання №1 біля с. Халеп'я (Гречко 2014, с. 83). Останнє розглядається С. Д. Лисенком як приналежне до підгірцівської групи пам'яток (Лисенко 2010, с. 199).

Значно поширеніші кремаційні поховання в милоградській культурі, майстерно описані О. Н. Мельниковською за матеріалами досліджень в Білорусі та українській частині Волині та Полісся (Мельниковская 1967, с. 41-47).

Ґрунтові милоградські могильники представлені полями поховань з тілоспаленнями. Прах покійного, після спалення на стороні, висипали в поховальну яму, розміри й форми яких варіювалися. Глибина ям коливалася від 0,5 до 1 м. Традиційно, розташовуються могильники при поселеннях, за валами городищ або ж на деякій відстані від поселення, на високих ділянках річкових пойм та піщаних дюнах (там само, с. 42-43).

³ Наявність певної кількості різнорозмірних фрагментів дає можливість після проведення реставраційних робіт отримати повнішу уяву про їх початкову форму.

Проникнення носіїв милоградської культури в лісостепове Побужжя пов'язують з максимальним розширенням ареалу цієї культури в IV ст. до н. е. (Рассадин 2005, с. 51). Розселення милоградських племен проводять по лінії від Хмельницького – Вінниці до Житомира, Фастова і далі на Переяслав (Мельниковская 1967, с. 51; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 228). На думку С. С. Бессонової, осіле населення скіфського часу та «милоградці» на Побужжі могли жити черезсмужно (Бессонова 1994, с. 30).

Хоча описаний нами комплекс не був зафіксований *in situ*, в наслідок чого було втрачено значну частину контексту, проте навіть за отриманими матеріалами помітно ряд подібностей, з милоградськими похованнями. Серед них треба відзначити незначну кількість кістяних останків та не надто багатий поховальний інвентар. Цікаво, що в нашому випадку кістяні останки добре очищені від поховального вогнища (рис. 6: 8-9), а про таку особливість окремо зазначає в своїй роботі О. Н. Мельниковська (1967, с. 43). В комплексі також є згаданий шматок перепеченої глини з впущеною в неї залізною крицею (рис. 6: 10). Такі знахідки авторка фіксувала в милоградських курганах на Житомирщині (там само, с. 43-46). Подібний набір й поховального інвентарю. В нашому випадку це ціле глиняне лисковане прясло, скляна бусина та срібні ювелірні вироби які часто зустрічаються в милоградських кремаціях, хоча аналогій до них не багато. Особливо цікавими є сережки-завушниці. Як вже згадувалося, в Побужжі схожа річ була знайдена разом прикрасами підгірцівського типу.

Ареал підгірцівської групи пам'яток розташований у північній частині Середнього та Верхнього Подніпров'я до широти Переяслав-Хмельницький – Канів. Більшість пам'яток виявлені в заплаві р. Дніпро та його правих приток – Ірпеня та Стугни (Ржевуська 2019, с. 66). В цій групі пам'яток також відомо кремаційні поховання (Пирогів, Підгірці, Старосілля) (Ржевуська 2022, с. 242).

На території Верхнього Побужжя відомі знахідки підгірцівських старожитностей з курганных могильників (рис. 8), а саме: бронзові браслети з курганної групи біля с. Курилівці (Лагодовська та ін., 1956); парні бронзові браслети прикрашені паралельними насічками, трикутну бронзову підвіску з шарніром та чотири ланцюжкові підвіски із біконічними та дзвоникоподібними закінченнями – з кургану 2 біля с. Мізаків (Лобай 1977, с. 7–8; Ржевуська 2022, с. 243, 245).

Крім знахідок, С. С. Бессонова відзначає, що меридіональна орієнтація поховань з могильника Курилівців (пох. кургану №1, 2, 6; жіноче поховання кургану № 9), Мізаків (кургани № 3-6), також може бути характерною рисою для поховань милоградської культури в IV ст. до н. е. (Бессонова 1994, с. 12-13). Орієнтовані таким чином поховання трапляються також й на великому курганному могильнику Переорки, де також знайдено речі підгірцівського типу (Лобай 1977, с. 83; Бессонова 1994, с. 12; Ржевуська 2022, с. 245). Поховання з такою орієнтацією, проте без підгірцівських матеріалів, трапляються в курганних могильниках Яцковичі, Новосілка, Криничка-Піщана.

Цікавими є зауваження С. С. Бессонової щодо змішування скіфського та милоградського поховальних обрядів та соціальну диференціацію за етнічним принципом. На думку авторки, «милоградці» склали менш багатий та залежний прошарок населення (Бессонова 1994, с. 30).

Висновки. Таким чином, переданий комплекс слід вважати милоградо-підгірцівським порушенням кремаційним похованням. Якщо ж вірити згаданим вище заувагам щодо періоду присутності населення лісової зони в Верхньому Побужжі, то комплекс можна умовно датувати IV ст. до н. е. За знахідками ювелірних прикрас та прясла в похованні, можна припустити, що поховання належало жінці. Привабливою виглядає можливість визначити цей комплекс як найзахідніше виявлене поховання підгірцівської групи пам'яток, однак визначити його точну культурну приналежність, на разі, не виглядає можливим.

ЛІТЕРАТУРА

- Бессонова, С. С. 1994. Курганы Лесостепного Побужья. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов*, Киев: ИА АНУ, с. 3-34.
- Болтрик Ю. В., Горбаненко С. А., Кублій М. В., Сергеева М. С., Яніш Є. Ю. 2015. Северинівське городище: біогосподарський аспект досліджень. *Археологія і давня історія України*, 2015, вип. 4 (17).

- Болтрик, Ю. В., Каряка, О. В. 2023. Найдавніша транспортна магістраль Скіфії (шлях: нижній Гіпаніс – середня течія Борисфену). *Археологія і давня історія України*, 2023, вип. 2 (47).
- Гречко, Д. С. 2014. О бескурганых погребениях аборигенного населения Восточноевропейской лесостепи скифского времени. *Revista Arheologică, serie nouă, Vol. X, nr. 1-2, 2014, p. 81-104.*
- Ильинская, В.А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII–III вв. до н. э.* Київ: Наукова думка.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион).* Киев: Наукова думка.
- Лагодовська, О. Ф., Висезев, Р. І., Копилов, Ф. б. 1956. Кургани скіфського часу в с. Курилівці. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 17-20.
- Лобай, Б. І. 1977. Кургани скіфського часу на Вінничині. *Археологія*, 21, с. 77-84.
- Лошенко, М. И. 2011. *Городища Милоградской культуры на территории Беларуси.* Минск: Минская фабрика цветной печати.
- Лысенко, С. Д. 2010. Новые памятники подгорцевской группы милоградской культуры на Киевщине. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 190-200.
- Масимов, Е. В., Петровская, Е. А. 2008. *Древности скифского времени Киевского Поднепровья.* Полтава: ИА НАН Украины.
- Мельниковская, О. Н. 1967. *Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке.* Москва: Наука.
- Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII–III вв. до н. э. Свод археологических источников*, Д 4-5. Москва: Наука
- Петровська, є. 1971. Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я. *Археологія*, 2, с. 9-22.
- Ржевуська С. С. 2022. Підгірцівська група пам'яток Середнього Подніпров'я: стан та перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України*, 2022, вип. 1 (42), с. 241-255.
- Ржевуська, С. С. 2019. До питання про ареал Підгірцівської групи пам'яток. В: *To Dig or Not To Dig: інвазивні та неінвазивні методи археології. Матеріали міжнародної наукової конференції молодих вчених.* Київ. Україна, 2019. Київ: ІА НАН України, с. 66-68.
-

Andriy Prystupa,
MA, Researcher of the Architectural-Archaeological Expedition,
Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

A NEW COMPLEX OF EARLY IRON AGE ITEMS FROM THE UPPER SOUTHERN BUH REGION

The article deals with a set of items transferred to the collection of the Mezhybizh Museum. It was identified as belonging to the Early Iron Age. The staff of the reserve conducted a small study to investigate the possible presence of a looted burial and confirm the location of the findings. A number of features mentioned in the article allowed the authors to suggest the possible Milohrado-Pidhirtsi origin of the jewelry, indicating that these items could constitute the funerary inventory of a ground cremation burial. The presence of the population of the forest zone in the northern part of the Southern Bug River basin is considered.

Future systematic archaeological studies of the region are planned, and we hope that they will help expand our knowledge of its inhabitants during prehistoric times. Our small study opens a new chapter in the archaeology of Northern Podillia.

Keywords: Early Iron Age, jewelry, cremation burial, Milohrad culture, Northern Southern Bug region.

Рис. 1. Розташування нововиявленого комплексу на супутниковому знімку

Рис. 2. Грабіжницька яма

Рис. 3. Закінчений шурф на місці грабіжницької ями

Рис. 4. Срібні (?) фрагменти браслета (1-3), чорнолощене прясло (4), елементи костюму (5-7), скляна бусина з прониззю (8)

Рис. 5. Серезки-завушниці зі сфероїдними головками

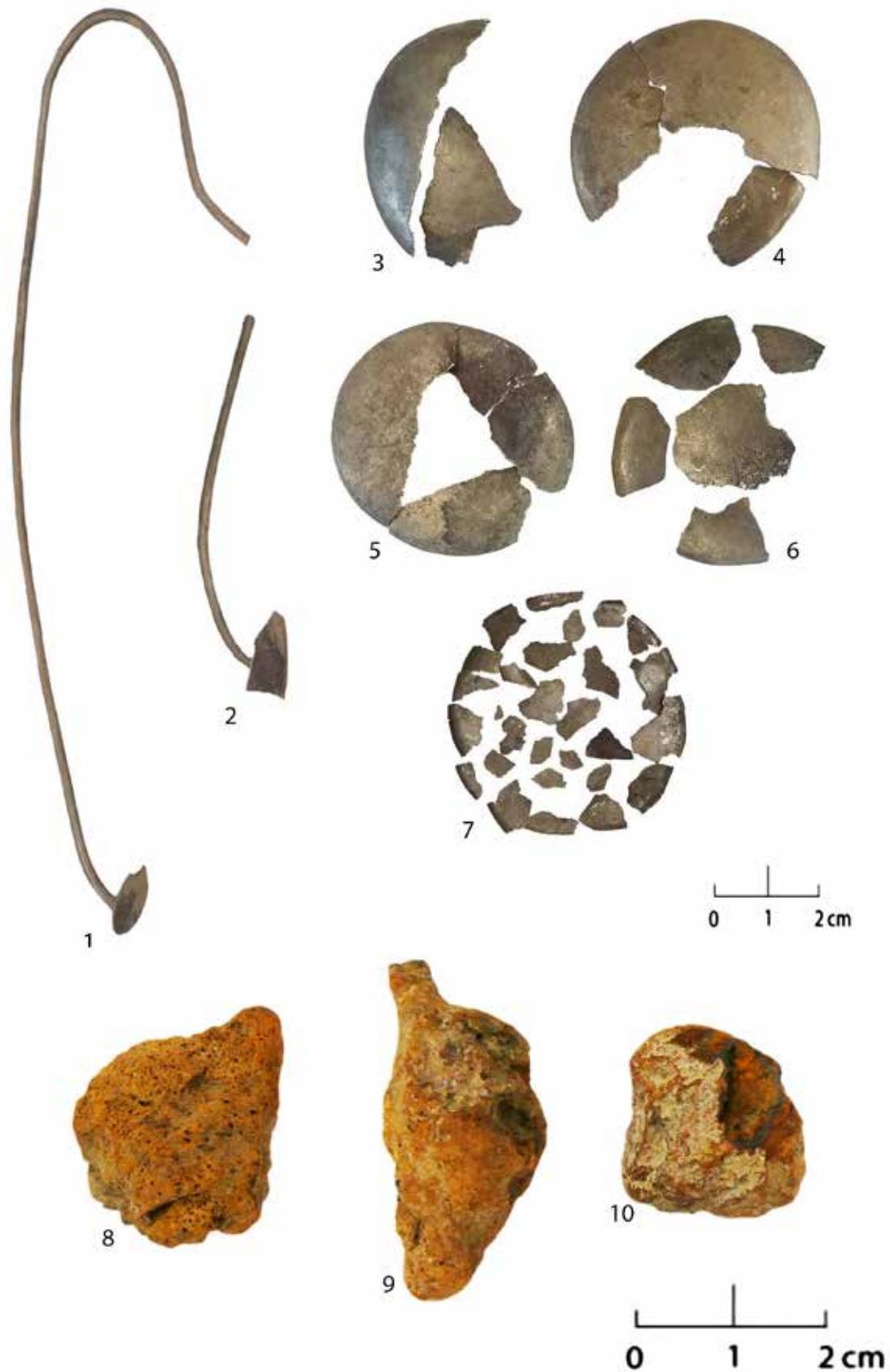

Рис. 6. Фрагменти стержнів сережок-завушниць (1,2), фрагменти головок (3-7).
Залишки кісток (8-9) та шматок глини з крицею (10)

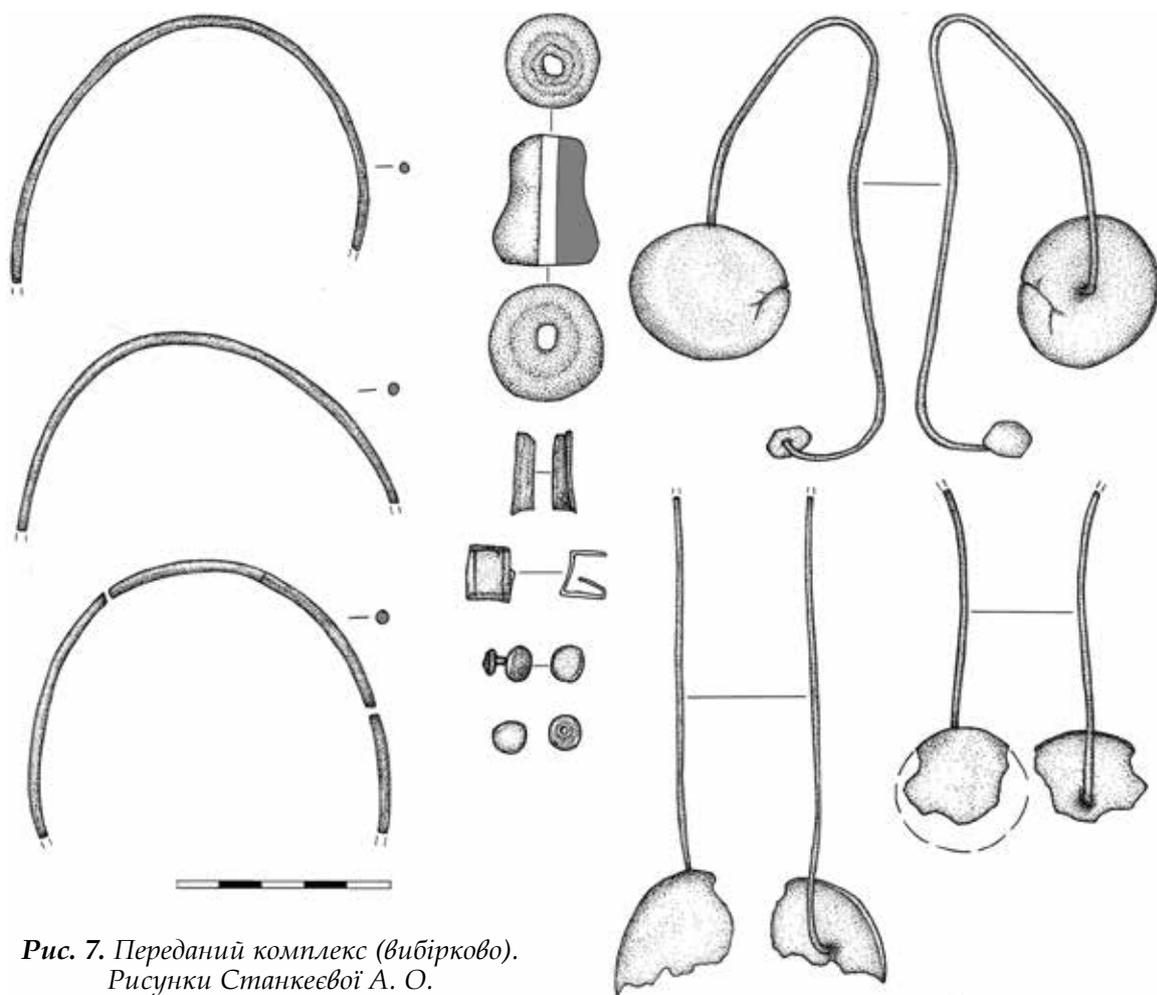

Рис. 7. Переданий комплекс (вибірково).
Рисунки Станкеєвої А. О.

Рис. 8. Локалізація знахідок милоградо-підгірцівських старожитностей у Верхньому Побужжі